تصنیف‌های
ابوالحسن صبا

گردآوری و آوانگاری
رامتین نظری‌جو

مؤسسه‌ی فرهنگی‌ـ هنری ماهور
تهران ۱۳۹۹

فهرست

پیشگفتار ۸

دربارهٔ تصنیف‌های ابوالحسن صبا ۹
الف. تصنیف‌های کلاسیک ۹
ب. تصنیف‌های فکاهی (کُمیک) ۱۲
مدتی در رهِ عشقِ تو ۱۵
درد عشق ۱۸
تنها نه منم جانا ۲۲
صبح است و صبا ۲۵
گلبَندَک ۲۹
مردیکه باز نیومد ۳۲
می‌خوام برم بال‌پشتِ‌بوم ۳۵
سالَک ۳۸
آشِ رشته ۴۱

پیوست ۱. رنگ دشتی ۴۴
پیوست ۲. اشعار تصنیف‌های *شکایت زن* و *شکایت شوهر* ۴۷
پیوست ۳. شعر و نت‌نوشتِ سرود ملی قیام سیِ تیر ۴۹
پیوست ۴. شعر ابوالحسن صبا بر روی قطعهٔ ژیمناستیک *موزیکال* ۵۲

منابع ۵۳

جدول تطبیق الفبای فارسی به لاتینی*

صدادارها (مصوت‌ها)	حروف بی‌صدا (صامت‌ها)	
ـَ، (عَ) ..... a	ب ..... b	ش ..... š
ـِ، (عِ) ..... e	پ ..... p	ع و همزه‌ی ساکن ..... ǧ
ـُ، (عُ) ..... o	ت، ط ..... t	غ، ق ..... q
آ، عا ..... ā	ث، س، ص ..... s	ف ..... f
ای، عی، ئی ..... ī	ج ..... j	ک ..... k
ای کوتاه i	چ ..... č	گ ..... g
او، عو، ئو ..... u	ح، ه ..... h	ل l
اُ (مصوّت مرکب) ..... ow	خ x	م ..... m
	د ..... d	ن ..... n
	ذ، ز، ض، ظ ..... z	و v
	ر ..... r	ی ..... y
	ژ ..... ž	

* *پیوند شعر و موسیقی آوازی*، نوشته‌ی حسین دهلوی، تهران: ماهور، ۱۳۸۵، صفحه‌ی ۳۵.

پیشگفتار

این مجموعه شامل تصنیف‌های ابوالحسن صبا، موسیقیدان بزرگ و اثرگذار سده‌ی گذشته است. در واقع تصنیف‌سازی از دیگر وجوهِ هنری این موسیقیدان برجسته و گران‌قدر است که کمتر به آن پرداخته شده و، به‌احتمال قوی، برای بسیاری از علاقه‌مندان به موسیقی کلاسیک ایرانی ناشناخته است و می‌تواند تازگی بسیار داشته باشد. از آنجا که تصنیف‌های ابوالحسن صبا، مانند سایر آثار او، از اهمیت بسیاری برخوردارند، گردآوری این مجموعه نه‌فقط به دلیل اهمیت تاریخی این تصانیف، بلکه بیشتر برای معرفی هر چه بیشتر این آثار و ورودِ آنها به کارگان اجرایی و آموزشی موسیقی کلاسیک ایرانی صورت پذیرفته است. امید که مفید و مقبول واقع شود.

رامتین نظری‌جو، ۱۳۹۸

با سپاس فراوان از:
استاد عزیز و گرامی، سرکار خانم مینا افتاده، برای بازبینی آوانگاری‌ها و نظراتِ سازنده و مفیدشان؛
پژوهشگر و دوست گرامی، آقای محمدرضا شرایلی، برای یاری و لطف‌شان در یادآوری برخی نکات و نیز قراردادن برچسبِ (لِیبل) برخی صفحات در اختیار نگارنده؛
مجموعه‌دارِ صفحات سنگی و دوست گرامی، آقای امیرعلی اردکانیان، برای قراردادنِ اطلاعات مفیدی درباره‌ی دیسکوگرافی و نیز برچسب برخی صفحات در اختیار نگارنده؛
خانم بهاره سپاسی و آقای ایمان بهرامی برای نت‌نگاریِ کامپیوتری این مجموعه و یاری‌شان در این زمینه؛
جناب آقای محمد موسوی، مدیر محترم مؤسسه‌ی فرهنگی‌ـ هنری ماهور، برای لطف و یاری‌شان در انتشار این مجموعه.

توضیحات

۱. برای حفظ یکدستیِ مجموعه و نیز استفاده‌ی راحت‌تر، تمام تصنیف‌ها از مبناهای رایج نوشته شده‌اند که لزوماً با مبنای اجرایی خواننده‌ها یکی نیستند.
۲. این آوانگاری‌ها برای ساز خاصی نوشته و تنظیم نشده‌اند بلکه تلاش بر این بوده تا برای تمامی سازها عمومیت داشته باشند. لازم به یادآوری است که در بیشتر موارد صدای خواننده از نتِ نوشته‌شده یک اکتاو بم‌تر است.
۳. مطالبی که در بخش پیوست‌ها آمده‌اند، در واقع بخش تکمیلی این مجموعه هستند و به خاطر اهمیت تاریخی یا اجرایی‌شان مکتوب شده‌اند.
۴. علامت ۵ به معنای مالش به نتِ بالایی است.

درباره‌ی تصنیف‌های ابوالحسن صبا

تصنیف‌های صبا را می‌توان در دو دسته‌ی کلّی «کلاسیک» و «فکاهی (کُمیک)» تقسیم‌بندی کرد. منظور از کلاسیک، تصانیفی هستند که به‌سیاق کلّی تصنیف‌سازی در موسیقی کلاسیک ایرانی، به‌ویژه در دوران قاجار، ساخته شده‌اند و منظور از فکاهی (کُمیک) تصنیف‌هایی هستند که محتوایی طنزآمیز دارند و گاه فقط شعر آنها سروده‌ی صباست و گاه نیز هم آهنگ و هم شعر.

الف. تصنیف‌های کلاسیک

این تصانیف به‌سیاق کلّی تصنیف‌سازی در موسیقی کلاسیک ایرانی، به‌ویژه در دوران قاجار، ساخته شده‌اند. از زمان ساخت این تصنیف‌ها اطلاع دقیقی در دست نیست ولی نسخه‌ی شنیداری آنها مربوط به اواسط دهه‌ی سی خورشیدی، سال‌های ۱۳۳۴-۱۳۳۶ است.[۱] منبع شنیداری این تصانیف برنامه‌ی رادیویی «یک شاخه گل»، شماره‌های ۱، ۲، ۳۲، ۱۴۰ و ۱۴۱، با اجرای ابوالحسن صبا (ویلن)، فرامرز پایور (سنتور) و آذر عظیما[۲] (آواز) است.[۳] مجری در ابتدای برنامه‌ی «یک شاخه گل» شماره‌ی مخصوص (شامل برنامه‌های شماره‌ی ۱ و ۲) می‌گوید:

> [...] ابوالحسن صبا، هنرمند و رهبر فقید ارکستر «گل‌ها» تنظیم گردیده، دو قطعه از آهنگ‌هایی که آن شادروان بر ابیاتی نغز ساخته، می‌شنوید. در هر دو قطعه که از «شاخه گل»های اولیه‌ی برنامه‌ی «گل‌ها» است، هنرمند فقید با ویلن و آقای پایور با سنتور، خانم آذر را همراهی نموده‌اند. قطعه‌ی اول در مایه‌ی سه‌گاه است و دومین قطعه در مایه‌ی بیات اصفهان.

در برنامه‌ی «یک شاخه گل» شماره‌های ۱۴۰ و ۱۴۱ نیز دو تصنیف ساخته‌ی صبا با اجرای ابوالحسن صبا، فرامرز پایور و آذر عظیما در آواز دشتی موجود است. البته مجری برنامه نامی از

---

۱. این سال‌ها به دوران همکاری اجرایی فرامرز پایور و ابوالحسن صبا مربوط می‌شود. از مشهورترین این برنامه‌ها می‌توان به اجرای قطعه‌ی گفتگو، دونوازی برای سنتور و ویلن، اثر فرامرز پایور در دستگاه شور اشاره کرد که در سال ۱۳۳۵ توسط فرامرز پایور و ابوالحسن صبا اجرا شده است (پایور ۱۳۵۸: ۲). خوشبختانه نسخه‌ی شنیداری این اجرا موجود و در دسترس است.

۲. آذر عظیما همسر مرتضی حنانه بود و فعالیت محدودی در موسیقی داشت. از دیگر برنامه‌های اجرایی او در رادیو می‌توان به برنامه‌های «برگ سبز» شماره‌ی ۷۶ و «گل‌های صحرایی» شماره‌ی ۵ اشاره کرد. فرامرز پایور (۱۳۹۳: ۳۰۵) متذکر می‌شود که در روز قبل از فوت صبا مشغول تمرین اثری با آذر عظیما بوده‌اند که متأسفانه به‌علت درگذشت صبا ضبط آن در رادیو میسر نشده است.

۳. در این برنامه‌ها ساز تمبک نیز حضور دارد اما نام نوازنده‌ی تمبک ذکر نشده است. حدس نگارنده این است که احتمالاً حسین تهرانی یا عبدالله ایرلو نوازندگی تمبک را عهده‌دار بوده‌اند.

آهنگساز این تصنیف‌ها نمی‌آورد اما شواهد دیگری تأیید می‌کنند که این آثار ساخته‌ی ابوالحسن صبا هستند. تصنیف‌های کلاسیک ابوالحسن صبا تا جایی که نگارنده جستجو کرده، به شرح زیر هستند:

۱. «صبح است و صبا»/ دستگاه سه‌گاه/ با شعری از مولوی و میرزا حبیب خراسانی/ ابوالحسن صبا (ویلن)، فرامرز پایور (سنتور) و آذر عظیما (آواز)/ «یک شاخه گل» شماره‌ی یک. این تصنیف در برنامه‌ی «برگ سبز» شماره‌ی ۷۶ نیز با اجرای مرتضی محجوبی (پیانو)، پرویز یاحقی (ویلن) و آذر عظیما (آواز) نیز موجود است.[۴]

۲. «تنها نه منم جانا»[۵]/ آواز بیات اصفهان/ ابوالحسن صبا (ویلن)، فرامرز پایور (سنتور) و آذر عظیما (آواز)/ «یک شاخه گل» شماره‌ی ۲.

۳. «مدتی در ره عشق تو»/ آواز دشتی/ با شعری از وحشی بافقی/ ابوالحسن صبا (ویلن)، فرامرز پایور (سنتور) و آذر عظیما (آواز)/ «یک شاخه گل» شماره‌های ۳۲، ۱۴۰[۶] و ۱۴۱[۷]. این تصنیف در برنامه‌ی «گل‌های رنگارنگ» شماره‌ی ۳۸۰ نیز با تنظیم جواد معروفی و صدای عبدالوهاب شهیدی اجرا شده است.[۸]

۴. «درد عشق»/ آواز دشتی/ با شعری از پروین اردلان/ ابوالحسن صبا (ویلن)، فرامرز پایور (سنتور) و آذر عظیما (آواز)/ «یک شاخه گل» شماره‌ی ۱۴۱. این تصنیف در برنامه‌ی رادیویی «موسیقی ایرانی»[۹] نیز با تنظیم فرامرز پایور و اجرای گروه سازهای ملی وزارت فرهنگ و هنر، به سرپرستی پایور و صدای افسانه ملک اجرا شده است.

در ابتدای برنامه‌ی «یک شاخه گل» شماره‌ی ۲ تصنیف قدیمی «ز دست محبوب چه‌ها کشیدم»[۱۰] نیز در

---

۴. در این اجرا نیز ساز تمبک حضور دارد اما نام نوازنده‌ی آن ذکر نشده است. البته در این برنامه نام ابوالحسن صبا نیز به‌عنوان سازنده‌ی تصنیف «صبح است و صبا» مطرح نمی‌شود.

۵. این تصنیف را محمود محمودی خوانساری در برنامه‌ی «یک شاخه گل» شماره‌ی ۳۷۲ نیز اجرا کرده است. اجرای او تفاوت‌هایی جزئی با اجرای آذر عظیما دارد. در این برنامه نامی از ابوالحسن صبا به‌عنوان تصنیف‌ساز برده نمی‌شود و فقط مجری در ابتدا نام تک‌نواز تار (جلیل شهناز) و خواننده‌ی برنامه (محمود محمود خوانساری) را ذکر می‌کند. همچنین باید یادآور شد که تصنیف «تنها نه منم جانا»، از نظر ملدی، شباهت‌های بسیاری با تصنیف قدیمی «چین زلف مشگین» دارد. (نک. پایور ۱۳۹۷: ۱۸۴–۱۸۵)

۶. مجری در ابتدای این برنامه می‌گوید: «در این برنامه ویلن شادروان ابوالحسن صبا را می‌شنوید.» پس از پخش تک‌نوازی ویلن صبا در آواز دشتی، گوینده‌ی برنامه (روشنک) توضیحاتی پیرامون وحشی بافقی می‌دهد و در ادامه می‌گوید: «این هم چند بیتی از این شاعر قرن دهم هجری که با صدای خانم آذر همراه با ویلن شادروران ابوالحسن صبا و سنتور پایور می‌شنوید.»

۷. در اینجا ذکر این نکته ضروری است که اساساً برنامه‌های «یک شاخه گل» شماره‌ی ۳۲، ۱۴۰ و ۱۴۱ محتوایی یکسان دارند و فقط در برنامه‌های شماره‌ی ۱۴۰ و ۱۴۱ افزون بر تصنیف «مدتی در رهِ عشقِ تو» و تک‌نوازی ویلن صبا، تصنیف «درد عشق» نیز نواخته شده است.

۸. در این برنامه از ابوالحسن صبا به‌عنوان آهنگسازِ تصنیف «مدتی در رهِ عشقِ تو» یاد می‌شود.

۹. مجری در ابتدای این برنامه متذکر می‌شود که پیش‌درآمد از مشیرهمایون شهردار و آهنگ از ابوالحسن صبا و شعر ترانه از پروین اردلان است. نت‌نوشتِ این تصنیف در کتاب *تصنیف‌های استاد فرامرز پایور* (نظری‌جو ۱۳۹۶: ۱۳۰–۱۳۳) موجود است. در اینجا ذکر دو نکته ضروری است: اول آنکه منبع شنیداری نگارنده برای آوانگاری این تصنیف با صدای افسانه ملک، خواننده‌ی سابق وزارت فرهنگ و هنر، اجرای گروه سازهای ملی وزارت فرهنگ و هنر به‌سرپرستی فرامرز پایور در برنامه‌ی رادیویی «موسیقی ایرانی» است. دوم آنکه در این آوانگاری، ابوالحسن صبا سازنده‌ی این تصنیف معرفی نشده است، زیرا در زمان آوانگاری این تصنیف (سال ۱۳۹۵) هنوز نسخه‌ی صوتی کامل اجرای آذر عظیما و همچنین نسخه‌ی صوتی کامل برنامه‌ی «موسیقی ایرانی» در اختیار نگارنده نبود. البته باید تأکید کنم که اجرای آذر عظیما با افسانه ملک تفاوت‌هایی دارد و این دو اجرا، به رغم حضور فرامرز پایور در هر دوی آنها، از نظر مُلدی کاملاً یکسان نیستند.

۱۰. تصنیف شماره‌ی ۱۹ آواز شوشتری (راز و نیاز) در کتاب *ردیف آوازی و تصنیف‌های قدیمی به‌روایت استاد عبدالله دوامی* (پایور ۱۳۹۷: ۱۹۳).

شوشتری اجرا می‌شود. همچنین تصنیف قدیمی «آسمان»[۱۱] در دستگاه چهارگاه توسط این گروه (صبا، پایور، عظیما و تهرانی [احتمالاً]) اجرا شده است. (نسخهٔ شنیداری این اثر در آرشیو نگارنده موجود است.)

ساسان سپنتا (۱۳۸۲: ۲۳۹) چند تصنیف از ساخته‌های ابوالحسن صبا ذکر می‌کند که با یافته‌های نگارنده تا حدّ زیادی اختلاف دارد. او می‌نویسد:

> صبا چند قطعه بر اشعار وحشی بافقی (دشتی)، شیخ بهایی (سه‌گاه)، مولوی «کسی نیست چنین عاشق و بیچاره که ماییم» (همایون) و عراقی (چهارگاه) برای برنامهٔ «گل‌ها» ساخته است.

از تصانیفی که سپنتا ذکر می‌کند، فقط تصنیف «مدتی در ره عشق تو» با شعر وحشی بافقی با فهرست و یافته‌های نگارنده تطابق دارد. سپنتا با اینکه یادآور می‌شود صبا این تصانیف را برای برنامهٔ «گل‌ها» ساخته، اما هیچ مشخصاتی از این برنامه‌ها ارائه نمی‌کند. علاوه بر این در مورد تصنیف‌های سه‌گاه و چهارگاه فقط نام شاعر را ذکر کرده و هیچ اشاره‌ای به شعر آنها نکرده است که این موضوع راه را برای جستجو در آرشیو برنامهٔ «گل‌ها» بسیار سخت و حتا ناممکن می‌سازد.[۱۲] اگر تصنیف سه‌گاه مورد نظرِ سپنتا همان «صبح است و صبا» باشد، او نام شاعر آن را اشتباه ذکر کرده است (در این تصنیف از شعر مولوی و میرزا حبیب خراسانی استفاده شده است). روی‌هم‌رفته نمی‌توان به مواردی که سپنتا به‌عنوان تصانیف ساخته‌ی صبا ذکر کرده، اطمینان کامل کرد[۱۳] و فعلاً نگارنده به یافته‌های خود

---

۱۱. به گفته‌ی استاد داریوش طلایی، به نقل از استاد دوامی به شخص ایشان، هم ملُدی و هم شعر این تصنیف ساخته‌ی عبدالله دوامی است. البته فرامرز پایور (۱۳۹۷: ۳۶۳–۳۶۴) برای آن سازنده و شاعری را نام نبرده است (نگارنده بر خود لازم می‌داند از استاد طلایی برای یادآوری این نکته سپاس‌گزاری کند).

۱۲. البته نگارنده تا جایی که مقدور بوده، برای سنجش صحتِ نوشته‌ی سپنتا جستجو کرده است. به‌عنوان نمونه، غلامحسین بنان، یکی از برجسته‌ترین و پُرکارترین خواننده‌های رادیو و برنامهٔ «گل‌ها» هیچ تصنیفی از ابوالحسن صبا را اجرا نکرده است. صبا فقط در دو برنامهٔ موسیقی ایرانی «مشتاق و پریشان» (و همچنین در یک صفحهٔ گرامافون شرکت *فیلیپس*) و در یک برنامهٔ «گل‌های جاویدان» (بی‌شماره) آواز بنان را با ویلن خود ــ همراه با هنرمندانی چون مرتضی محجوبی، حسینعلی وزیری‌تبار و لطف‌الله مجد ــ همراهی کرده است (آقایی‌پور ۱۳۹۴: ۱۱۳ و ۱۵۵).

۱۳. در مطلبی در روزنامهٔ *اطلاعات*، اول دی‌ماه ۱۳۵۵، به مناسبت سالگرد درگذشت صبا، گزارشگر فهرستی از تصانیف صبا ارائه می‌کند که با آنچه سپنتا ذکر کرده، شباهت‌هایی دارد: «تصنیف‌های صبا، شامل نغمهٔ ضربی در مایهٔ [دشتی؟] با این شعر بافقی "روزگاری من و دل ساکنِ کویی بودیم"، نغمهٔ ضربی در مایهٔ سه‌گاه با شعری از شیخ بهاء "زلف و کاکلِ او را چون به یاد می‌آورم" نغمهٔ ضربی در مایهٔ همایون باشعر مولانا "کسی نیست چنین عاشق و بیچاره که ماییم"، نغمهٔ ضربی در دستگاه چهارگاه با شعری از عراقی، نغمهٔ ضربی روی مخمس صفی‌علی‌شاه.» (بی‌نام ۲۵۳۵: ۱۷). اما باید گفت صحت این نوشته تا حدّ بسیار زیادی مورد تردید است، به چند دلیل. اول آنکه تصنیف مشهور «مدتی در رهِ عشقِ تو» را که شعر آن از وحشی بافقی است ذکر نمی‌کند و به جای آن شعر دیگری را از وحشی بافقی معرفی می‌کند که حتا با داده‌های سپنتا هم در تعارض است و نمی‌توان به آن اعتماد کرد. دوم آنکه مانند سپنتا هیچ اطلاعات دیگری راجع به این تصانیف ارائه نمی‌دهد و نمی‌گوید خواننده‌ی آن کیست و آیا این تصانیف در رادیو و برنامه‌های آن تهیه و اجرا شده‌اند یا خیر. حتا نامی از مایه‌ی اجراییِ تصنیفِ بر اساس شعر وحشی بافقی برده نشده و نام گزارشگر و نویسنده‌ی مطلب نیز ذکر نشده (البته در ادامه‌ی مطلب، نظر آقایان منوچهر جهانبگلو، هرمز فرهت، مهدی برکشلی، روح‌الله خالقی و محمدحسین شهریار دربارهٔ صبا آورده شده) و نمی‌توان دانست که سابقه و احاطه‌ی نویسنده بر موسیقی و آثار صبا تا چه اندازه بوده است. علاوه بر اینها، اشتباه‌های فاحش تاریخی این مطلب، تردید نگارنده را به درستیِ مطالب آن بیشتر می‌کند. برای مثال سال تأسیس رادیو در این نوشته ۱۳۱۸ عنوان شده است، در صورتی که رادیو در اردیبهشت ۱۳۱۹ راه‌اندازی شد. در نهایت، مانند نوشته‌ی سپنتا، نمی‌توان به صحت این مطلب، به‌ویژه دربارهٔ تصانیف صبا، به‌طور قطعی اطمینان کرد و باید گفت که تاکنون نسخه‌ی صوتی تصانیف مذکور توسط نگارنده یافت نشده‌اند.

در این‌باره اکتفا می‌کند.[۱۴]

از دیگر تصانیفی که صبا ساخته، می‌توان به تصنیف *قمر مصنوعی* (صفرزاده ۱۳۹۷: ۲۴۵) اشاره کرد که تاکنون نسخه‌ی شنیداری و مشخصات آن یافت نشده است.

ب. تصنیف‌های فکاهی (کُمیک)

می‌توان گفت شهرتِ اصلی صبا در تصنیف‌سازی، بیشتر به‌خاطر تصانیف فکاهی‌ای است که او به‌نحوی در ساخت آنها دخیل بوده است.[۱۵] به این معنی که صبا در بیشتر موارد روی ملُدی‌های آثار شناخته‌شده‌ی برخی موسیقیدانان، از جمله علینقی وزیری و رکن‌الدین‌خان مختاری، اشعارِ فکاهی می‌گذاشته است. البته در یک مورد نیز آهنگ و شعر، هر دو از صبا هستند ولی عمده‌ی فعالیت او در این زمینه گذاشتنِ اشعار فکاهی روی ملُدی‌های دیگران بوده است.

ساسان سپنتا (۱۳۸۲: ۲۳۸) در این باره می‌نویسد:

> صبا بر زمینه‌ی چند اثر علینقی وزیری، مانند *ژیمناستیک موزیکال*[۱۶]، رنگ سه‌گاه و *زبان عشق*[۱۷] اشعاری خنده‌آور ساخته بود که خود نواخته و خوانده و در صفحه ضبط شده‌اند.

سپنتا در ادامه نیز به تصنیف فکاهی «گُلبَندَک» اشاره می‌کند ولی باید گفت به‌جز «گلبندک» تاکنون نسخه‌ی صوتی سه اثر یادشده توسط سپنتا یافت نشده‌اند و فقط برخی از اشعار این تصانیف فکاهی در دست هستند. تا آنجا که نگارنده جستجو کرده، تصنیف‌های فکاهی صبا به شرح زیر هستند:

۱. «گُلبَندَک» در آواز افشاری و دستگاه ماهور، آهنگ از علینقی وزیری، بر اساس رِنگ‌های[۱۸]

---

۱۴. مایکل کِنی‌یِر در کتاب خود (۱۳۸۶: ۳۷۷) نام صبا را داخل پرانتز برای یک تصنیف دیگر آورده است: «۱. مطبوعی خانم (همایون‌ـ پیانو، نوزادـ ویلن، افزاـ ویولا، صباـ ویلن)، تصنیف ماهور.» البته نسخه‌ی شنیداری این صفحه تاکنون به دست نیامده است و، از همین‌رو، داوری درباره‌ی آن مشکل است. از جهت دیگر، نام‌های ذکرشده در پرانتز در این کتاب نیز ابهامات بسیاری دارند. به نظر می‌رسد این نام‌ها در برخی موارد بیانگر شاعران یا آهنگسازان تصانیف هستند ولی در موارد پرشماری میان اطلاعات کتاب و برچسبِ صفحات، و البته اطلاعات شنیداری مجموعه‌داران و دیسکوگراف‌ها، تعارض وجود دارد و به همین دلیل نمی‌توان به‌طور قطعی نظر داد که منظور از آوردن نام صبا داخل پرانتز، معرفی او به‌عنوان آهنگساز است یا شاعر تصنیف. در کاتالوگ کمپانی *کلمبیا* در سال ۱۳۱۲ چند شعر با عنوان «تصنیف ماهور» (بی‌نام ۱۳۱۲: ۲۰–۲۱، ۲۵ و ۲۷) آمده و یک شعر هم در صفحه‌های ۶ و ۷ آورده شده که شعر تصنیفِ «زیبا» ساخته‌ی مشیرهمایون شهردار است و یک عنوان نیز به‌نام «تصنیف راست‌پنجگاه» (نه «پنجگاه») (بی‌نام ۱۳۱۲: ۱۳) آمده است ولی چون نسخه‌ی شنیداری این اثر در دسترس نیست نمی‌توان گفت کدام یک از این شعرها مربوط به تصنیفی است که مورد نظرِ کنی‌یر بوده است.

۱۵. ابوالحسن صبا، در کنار سیدجواد بدیع‌زاده و اسماعیل مهرتاش، از شاخص‌ترین چهره‌های موسیقی فکاهی و شوخ‌طبع در سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۸ به‌شمار می‌رود (شرایلی ۱۳۹۸: ۶۴).

۱۶. برای مشاهده‌ی متن شعر این تصنیف به پیوست ۴ مراجعه کنید.

۱۷. فرهود صفرزاده (۱۳۹۷: ۳۸) می‌نویسد: «بخشی از شعری که بر روی تصنیف *زبان عشق* وزیری در آواز افشاری گذاشت و بر روی صفحه‌ی گرامافُن ضبط شد، با نام *گلوبندک* مشهور شد.» و این در حالی است که سپنتا دو اثر *گُلبَندَک* و *زبان عشق* را از هم تفکیک کرده است.

۱۸. برای مشاهده‌ی نتِ کامل این رنگ‌ها نک. وزیری ۱۳۱۵: ۱۹۴–۱۹۵ و تهماسبی ۱۳۹۳: ۸۷ و ۱۸۵–۱۸۶. این دو رنگ روی صفحات طلایی‌رنگ کمپانی *بایدافُن* ضبط‌شده در سال ۱۳۰۸ در تهران با اجرای ارکستر مدرسه‌ی عالی موسیقی، موجودند. رنگ افشاری در انتهای روی دوم صفحه‌ی تصنیف *بهار*، ساخته‌ی وزیری و صدای روح‌انگیز، و رنگ ماهور نیز در صفحه‌ای به همین نام موجود است. (شماره‌ی قالب رنگ ماهور و رنگ افشاری به ترتیب: BO90230 و BO90271).

افشاری و ماهور، ساختهٔ علینقی وزیری[۱۹]، شعر از ابوالحسن صبا، نوازندگان: ضیاء مختاری (پیانو)، ابوالحسن صبا (ویلن و خواننده)، سلیمان روح‌افزا (ویولا) و وزیری (جاز)؛ صفحات سبزرنگ کمپانی *کلمبیا*، ۱۳۱۲، WO-91 (GP11).

۲. فوکستروت «آشِ رشته»[۲۰] در گام مینور هارمونیک، آهنگ از ابوالحسن صبا [بر اساس یک ملُدیِ اروپای شرقی (احتمالاً)] شعر از ابوالحسن صبا، نوازندگان: ضیاء مختاری (پیانو)، ابوالحسن صبا (ویلن و خواننده)، سلیمان روح‌افزا (ویولا) و وزیری (جاز)؛ صفحات سبزرنگ کمپانی *کلمبیا*، ۱۳۱۲، WO-71-1 (GP33).

۳. «مردیکه باز نیومد»، در آواز دشتی، آهنگ و شعر از ابوالحسن صبا، با صدای ایران مطبوعی[۲۱]، نوازندگان: ضیاء مختاری (پیانو)، حسین استوار (پیانو)، سلیمان روح‌افزا (ویولا) و وزیری (جاز)؛ صفحات سبزرنگ کمپانی *کلمبیا*، ۱۳۱۲، WO-94 (GP11).

۴. «سالَک»[۲۲] در دستگاه همایون، بر اساس رنگ همایون، اثر رکن‌الدین مختاری[۲۳]، شعر از ابوالحسن صبا، نوازندگان: ضیاء مختاری (پیانو)، ابوالحسن صبا (ویلن و خواننده)، سلیمان روح‌افزا (ویولا) و وزیری (جاز)؛ صفحات سبزرنگ کمپانی *کلمبیا*، ۱۳۱۲، WO-72-2 (GP33).

۵. «شکایت شوهر»، «شکایت زن»[۲۴] در دستگاه شور، آهنگ از موسی معروفی («شکایت شوهر»)، شعر از ابوالحسن صبا (احتمالاً)[۲۵]، با صدای، به‌ترتیب، آقای روح‌افزا و شهرآشوب‌خانم، نوازندگان: موسی معروفی (تار)، ضیاء مختاری (پیانو)، سلیمان روح‌افزا (ویلن)، ساغری (تار باس) و مهدی غیاثی (تمبک)، صفحات سبزرنگ کمپانی *کلمبیا*، ۱۳۱۲، به‌ترتیب WO-59 (GP1) و WO-60 (GP1).

---

۱۹. روی برچسب صفحه‌ی این اثر نوشته شده است: «آهنگ و شعر از صبا». اما فقط شعر از صباست.

۲۰. در کاتالوگ کمپانی *کلمبیا*، در بخش اشعار، از این اثر به عنوان «دانس کُمیک آش رشته» یاد شده است (بی‌نام ۱۳۱۲: ۳۴).

۲۱. ایران مطبوعی با نام‌های شهرآشوب‌خانم و فرح‌انگیز نیز شناخته شده است. برای اطلاع از زندگی‌نامه‌ی وی نک. سپنتا ۱۳۸۲: ۲۷۵ و ملکی. ۱۳۸۰: ۲۰۵–۲۰۶.

۲۲. در کاتالوگ کمپانی *کلمبیا*، در بخش اشعار، از این اثر به عنوان «سالک داره» یاد شده است (بی‌نام ۱۳۱۲: ۳۷).

۲۳. برای مشاهده‌ی نتِ کامل این رنگ نک. تهماسبی ۱۳۸۸: ۷۱–۷۲.

۲۴. بسیار جالب توجه است که ملُدی تصنیف *شکایت زن* تا اواسط اثر عیناً مانند تصنیف مردیکه *باز نیومد* است و از اواسط تصنیف، ملُدی‌های متفاوتی خوانده می‌شوند. پس می‌توان احتمال داد که بخش دوم تصنیف هم ساخته‌ی صبا باشد.

۲۵. مایکل کِنی‌یِر (۱۳۸۶: ۳۷۸) در پرانتز نام صبا را برای این تصنیف (که او «کیاک»، بخش یک مطرح کرده که به‌احتمال قوی منظورش «کُمیک» بوده) و نام معروفی را نیز در پرانتز برای بخش دوم این تصنیف ذکر کرده است. از آنجا که نام معروفی به عنوان آهنگساز روی صفحه‌ی «شکایت شوهر» و به عنوان نوازنده‌ی تار روی صفحه‌ی «شکایت زن» آمده، احتمال دارد نام‌های داخل پرانتز در کتاب کِنی‌یِر نام شاعران این تصانیف است (چنانچه در موارد زیادی هم به‌درستی هست). اما در این کتاب ــ از جمله صفحه‌ی ۳۷۸ که نام صبا در پرانتز به عنوان شاعر تصنیف یادشده ذکر شده ــ اشتباهاتی در زمینه‌ی نام شاعران دیده می‌شود (مثلاً شاعر صفحه‌ی مشهورِ رضاقلی میرزاظلی، همراه با پیانو در آواز بیات‌ترک، به‌اشتباه قدرت منصور ذکر شده، در صورتی که شاعر شعر این آواز سعدی است) و باید با دیده‌ی تردید به صحت شاعر بودن صبا در بخش اول این تصنیف، به‌گفته‌ی کِنی‌یِر، نگریست. در برخی از موارد نیز به نظر می‌رسد نام‌های داخل پرانتز نام آهنگساز اثر است و بسیار بعید می‌نماید این نام‌ها مربوط به شاعر اثر باشد (مثلاً افرادی چون ابراهیم منصوری). بنابراین نمی‌توان با قطعیت گفت تمام نام‌های داخل پرانتز در این کتاب مربوط به شاعران و ترانه‌سرایان تصانیف است و از همین‌رو نگارنده در این مورد واژه‌ی «احتمالاً» را به‌کار برده است و احتمال داده که صبا شاعر این تصنیف است، ضمن اینکه روی برچسب این دو صفحه، تصانیف *شکایت زن* و *شکایت شوهر*، نامی از صبا برده نشده است. اما از آنجا که این شعر از لحاظ تاریخی بسیار اهمیت دارد، متن آن در پیوست ۲، به نقل از کاتالوگ کمپانی *کلمبیا* در سال ۱۳۱۲، عیناً آمده است.

۶. «می‌خوام برم بال پشتِ‌بوم»، بر اساس ملُدیِ رنگِ قدیمی *مات* یا مجسمه[۲۶] در دستگاه شور، اجرای خصوصی ابوالحسن صبا (سه‌تار و آواز).

تصاویر ۱ و ۲. برچسب صفحات تصنیف‌های فکاهی *مردیکه باز نیومد* و *گَلبَندَک*

تصاویر ۳ و ۴. برچسب صفحات تصنیف‌های فکاهی *آشِ رشته* (دانسِ کمیک) و *سالَک*

۲۶. این رنگ بخشی از رنگ شهرآشوبِ دستگاه شور در ردیف موسیقی کلاسیک ایرانی است که توسط فرامرز پایور (سنتور)، حسین فرهادپور (ویلن) و محمد اسماعیلی (تمبک) مفّصلاً در آلبوم *هفت پیکر* (پایور ۱۳۸۴: ۱۶) اجرا شده است (برای مشاهده‌ی نت‌نوشت این اجرا نک. نظری‌جو ۱۳۹۵: ۵۶–۵۸). فرامرز پایور این قسمت از رنگ مات را (قسمتی که صبا روی آن شعر گذاشته) به‌عنوان رنگ ابوعطا در *دوره‌ی ابتدایی سنتور* (پایور ۱۳۸۱: ۳۲) آورده است. وجه تسمیه‌ی این رنگ «این است که در قدیم، نوازندگان در مقاطع مشخصی از رنگ، ناگهان سکوت می‌کردند و رقصنده در هر حالتی که بود مثل مجسمه بی‌حرکت می‌ماند یا مات می‌شد.» (تهماسبی ۱۳۹۷: ۵۷۱). از این رنگ در تیتراژ آغازین فیلم *حسن کچل*، به‌کارگردانی علی حاتمی نیز استفاده شده است. برای اطلاع از رقص *مات* یا مجسمه نک. احمدی ۱۳۹۴: ۲۳۴. لازم به ذکر است که برخی ملُدیِ این بخش رنگ *مات* یا مجسمه را برگرفته از ملُدیِ یک نوحه‌ی قدیمی مطرح کرده‌اند (نک. صفرزاده ۱۳۹۷: ۳۸ و درخشانی ۱۳۹۳: ۴۲۲).